TÜRKİYAT MECMUASI

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkiyat Mecmuası 32, 2 (2022): 595-614
DOI: 10.26650/iuturkiyat.1220995

Araştırma Makalesi / *Research Article*

Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'teki Manzum Parçalar

On The Poems in Naṣīḥat al-Mulūk's Chagatai Translation

Mamura MAMATKULOVA[1], Zühal ÖLMEZ[2]

ÖZ

1105-1111 yılları arasında İmam Gazzâlî tarafından Farsça olarak yazılan *Nasîhatü'l-Mülûk*, 1509 yılında Şeybânî Han'ın oğlu Temür Sultan'ın emriyle Çağataycaya tercüme edilmiştir. Mütercimi Belhli Seyyid Ali Kâtib'dir. Nasîhatü'l-Mülûk'te hikâyeler ve hikmetler başlığıyla yöneticilere öğüt ve nasihatler verilmektedir. Bu öğüt ve nasihatleri pekiştirme amacıyla manzum parçalara başvurulmuştur. Eserin Arapça ve Osmanlıcaya yapılan tercümelerinde de bu manzumelerin bir kısmının manzume olarak çevrildiğini, bazı kısımlarının mensur olarak çevrildiğini görmekteyiz. *Nasîhatü'l-Mülûk*'ü Çağataycaya çevirmiş olan Seyyid Ali Kâtib, eserdeki mensur kısımları ustalıkla çevirmekle kalmamış, manzum parçaları da manzum olarak çevirmeye, eserin Farsça aslını korumaya gayret göstermiştir. Bununla birlikte Seyyid Ali Kâtib, manzumeleri çevirirken ünlü Çağatay şairlerinden konuya uygun beyitleri derleyerek, Çağatay şairleri eserlerine olan hakimiyetini de ortaya koymuştur. Gazzâlî'nin sultanlara öğütler verirken yazdığı mensur kısımların altına da ünlü Çağatay şairlerinin, özellikle Nevâyî'nin şiirlerini ustalıkla ve metnin bütünlüğünü bozmadan yerleştirmiş ve çalışmasını bu yönüyle *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün diğer dillere yapılan çevirilerinden farklı kılmıştır. Çalışmamız, Çağatayca Nasîhatü'l-Mülûk'teki manzum parçaları, türleri, kaynakları ve eserin konusuyla ilişkisi bakımından incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Siyâsetnâme, Gazzâlî, Çağatayca, Nevâyî, Temür Sultan

ABSTRACT

Naṣīḥat al-Mulūk, which was written in Persian during the years 1105-1111 by Imam Ghazzālī, was translated into Chagatai in 1509 by the order of Temur Sultan, the son of Shaybani Khan. Its translator was Sayyid Ali Kātib from Balkh. Under the title of stories and wisdom in *Naṣīḥat al-Mulūk*, advice and counsel are given to the administrators. To reinforce this advice, verse fragments were used. Some of these poems are translated as verse, while others are translated as prose in the Arabic and Ottoman translations of the work. Sayyid Ali Kātib, who translated *Naṣīḥat al-Mulūk* into Chagatai, translated the prose parts of the work expertly and also tried to translate the verse parts while trying preserving the original Persian work. However, while translating the poems, Sayyid Ali Kâtib demonstrated his mastery over the works of Chagatai by compiling the appropriate couplets from the famous Chagatai poets. To translate prose parts, Sayyid Ali Kātib used Chagatai poems, especially Navāī's, masterfully and without disturbing the integrity of the text, and made his work different from the translations of *Naṣīḥat al-Mulūk* into other languages. The aim of this study was to examine the verse pieces, types, sources in Chagatai *Naṣīḥat al-Mulūk* in terms of their relation to the subject of the original work.

Keywords: Mirrors for Princes, Ghazzālī, Chagatai, Navāī, Temur Sultan

[1]**Sorumlu yazar/Corresponding author:**
Mamura Mamatkulova (Dr. Öğr. Gör.),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: mamura.mamatkulova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5633-5438

[2]**Zühal Ölmez(Prof. Dr.),**
Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: zuolmez@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5881-503X

Başvuru/Submitted: 19.12.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested: 20.12.2022
Son Revizyon/Last Revision Received: 20.12.2022
Kabul/Accepted: 21.12.2022

Atıf/Citation: Mamatkulova, Mamura., & Olmez, Zuhal. "Çağatayca Nasîhatü'l-Mülûk'teki Manzum Parçalar." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 595-614. https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1220995

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

EXTENDED ABSTRACT

Along with the copyrighted works written during various periods, translations from Arabic and Persian languages show the Chagatai language's vocabulary and the ability to describe specific topics of this language. Unlike genuine works, it requires the translator to be selective in their translation and to use appropriate words in the material to express the main idea of the text correctly. to express correctly the main idea of the text.

Naṣīḥat al-Mulūk, presented to Sultan Sanjar by Imam Ghazzālī, was composed in Farsi in a very simple language. Shortly after its completion, Ali ibn Mubarak ibn Mawhub of Irbil was translated into Arabic for the "Atabeg" Alp Kutlugh Beg Qaymaz al-Zayni with the title *al-Tibr al-Masbūk fi Naṣīḥat al-Mulūk*. Later, it was translated into Ottoman Turkish on the orders of different Ottoman rulers, by different interpreters, by various titles in different centuries or years, and was used by different administrators for ages.

Translating the counsels from *Naṣīḥat al-Mulūk* from Arabic into Ottoman Turkish, such as the theory of state and teachings of qualities, required of Kings, characters of Wazirs, functions of secretaries, the ways of administering justice would require great responsibility, experience, and knowledge for the translators.

Shaybani Khan, who ascended to the throne of Transoxiana by ending the reign of the Timurids, engaged in a variety of activities to ensure the country's political stability. According to historical sources, Shaybani Khan, who captured important cities such as Herat and Samarkand, between the years 1500-1507, was a good Muslim despite being a descendant of Chingizids. Shaybani Khan saw no controversy between being a Chingizid descendant and practicing Islam. He took serious steps to consolidate his dominance and saw himself as an exemplary Sunnite leader.

Sayyid Ali Kātib, who was born in Balkh, translated the work into Chagatai Turkish which was translated on behalf of his son Temur Sultan in the beginning of the book states: "*He (Temur Sultan) would read or give somebody to read this book and spent his time with it. His wish was some of the clerks, state ministers, top officials with whom we worked together cannot use the book in Farsi. They would understand the book faster and better if it was translated into Turki (Chagatai Turkish). Despite his (Temur Sultan's) having administered such justice in the country he accepted the successful sahib-kıran's (Shaybani Khan) precious words with compliance*." From this very state, it is readily apparent that Temur Sultan would read the book or give somebody to read and use it.

While the translators of Ottoman Turkish *Naṣīḥat al-Mulūk* claim to have translated the work from Arabic, we can deduce from the above statement of the Kātib from Balkh that he did so from Farsi. While translating this book, Kātib acted with the thought that he should use appropriate political terms of Chagatai language and the integrity of the original text should not be disturbed. However, he did not use verses to create a fluent, pleasant, and readable work, even if it was written in prose. because the poems of *Naṣīḥat al-Mulūk*; benefited Imam

Ghazzālī, the author. Scientific studies on the work and the translations of the work into Arabic and Ottoman Turkish confirm the existence of these poems.

Sayyid, Ali Kātib translated the verse parts of the original with care and diligence. To translate certain poems, he used the works of Ali Sher Navā'ī, who is the founder of the Chagatai language, "the king of the words".

In this article, the main focus was on the significance of these poems in terms of illuminating the main subject of Imam Ghazzālī's book "Counsels for Kings", from which works of Navā'ī these poems were taken. Before advising the Sultans, Ghazzālī wanted to briefly describe the past Persian kings and their occupations, and in this context, he focused on the lives and characteristics of sultans such as Nushirevan, Shapur, Behram-i Gur, Shiroye, Zahhak, Afrasiyab and made a list of heroes to whom he would later tell stories from their lives in the work. Sayyid Ali Kātib chose to embellish the expressions with poems while translating the parts related to the lives of these figures, and to accomplish this goal, he will refer to the book *History of the Kings of Ajam*, in which Navā'ī discusses the issue of Persian Kings in detail.

Moreover, *Naṣīḥat al-Mulūk* is one of the books that Navā'ī read and benefited from. At the beginning of the work, while writing about the life of Kayumarth, he stated that he checked the information given in Imam Ghazzālī's *Naṣīḥat al-Mulūk* and found it to be incorrect. Thus, it is observed that Navā'ī benefited from *Naṣīḥat al-Mulūk* when he wrote *History of the Kings of Ajam* or before he wrote it, and Sayyid Ali Kātib from Balkh, who later translated *Naṣīḥat al-Mulūk* for the Shaybanids court, benefited from his (Navā'ī's) poems in the parts where the names of kings took place in *History of the Kings of Ajam*. This mutual interaction demonstrates that Ghazzālī was read and used in Timurid and Shaybanid courts alike. Sayyid Ali Kātib included the declaration of Persian Kings from Navā'ī works in the *History of the Kings of Ajam*, as well as from *Garāyib al-Sıgar*, *Fawāyid al-Kibar*, *Farhād and Shirin*, *Hayrat al-Abrār*, *Arbaīn*, *Nawādir al-Shabāb*, *Nawādir al-Nihāya.* He used the poems of Navā'ī to express topics such as goodness, politics, decency, hadith, and justice in his book. Sayyid Ali Ktib, who added the verses from Navā'ī, breathed new life into Ghazzālī's work, succeeding in making his translation more colorful than other translations of *Naṣīḥat al-Mulūk*. In addition, Sayyid Ali Kātib also benefited from the *Mahzan al-Asrār* of Haydar Tilbe, which he referred to as *Mawlānā Ḥaydar*. He mostly used Haydar Tilbe's poems while translating the counsels on *himmat* "magnanimity", as well as his introduction at the beginning of the book and in the story that he added at the end of the book that can be called copyright. The information about the rulers to whom *Naṣīḥat al-Mulūk* is dedicated, the date of its first translation into Arabic, its translations into Ottoman Turkish, and scientific studies on *Naṣīḥat al-Mulūk* will be included in the introduction section of our study. In the article, the sources of the poems that Sayyid Ali Kātib considers as *bayt*, *miṣrāᶜ*, *maṯnawī*, *ḳiṭᶜa*, and the relation of these verses to the subject and the integrity of the work will be discussed. In this article, the structures of the poems have not been discussed, but if they differ in our manuscript, they will be stated and compared to related scientific studies.

1. Giriş

İslâmî çevrede siyâsetnâme türünden eserlerde bir savı desteklemek için ünlü hükümdarlar, vezirler, peygamberler, âlimler, zahitler ve çeşitli dinlere inanan din adamlarının hikmetleri veya hayatlarındaki olaylar esere dâhil edilir. Bu siyâsetnâmelerde yer alan Kur'an ayetleri ve hadisler, anlatılmak istenen nasihati güçlendirmek, pekiştirmek için kullanılır. Bunun yanı sıra nesir olarak yazılan bu tür eserlerin bazılarında manzum parçalardan da yoğun olarak istifade edildiği görülür. İmam Gazzâlî tarafından Farsça nesir olarak yazılan *Nasîhatü'l-Mülûk*'te de manzum parçaların çokça kullanıldığı görülmektedir. Eserin Arapça ve Osmanlıcaya yapılan çevirilerinde ise bu manzum parçaların ya manzum ya da nesir olarak çevrildiğini görmekteyiz. *Nasîhatü'l-Mülûk*'ü Çağataycaya çeviren Belhli Seyyid Ali Kâtib, bu kitapta bulunan manzum kısımları çevirirken Çağatay şairleri tarafından yazılan meşhur şiirlere, daha da önemlisi onların konuya uygun olan şiirlerine başvurmuştur.

İmam Gazzâlî, din, felsefe, kelâm, mantık ve usûl, tasavvuf ve ahlâk konularını işleyen 400'den fazla eser yazmıştır. *Nasîhatü'l-Mülûk*, Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'e ithaf edilerek yazılmıştır. Eserin Gazzâlî'ye ait olup olmadığı da tartışma konusu olmuştur. (Crone, 1987:168) Bagley, kendi çalışmasında Carl Brockelmann, Celâleddin Hümâî, Maurice Bouyges, Mantgomery Watt'ın görüşlerine de dayanarak *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün Gazzâlî tarafından Farsça olarak yazılıp sonradan Arapçaya çevrildiğini belirtir (Bagley,1964: xvi). Ayrıca, Agâh Sırrı Levend (Levend, 1963: 182) ve Hilmi Ziya Ülken (Ülken, 1961: 62) de aynı fikirdedirler. Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı eseri 503 (M.1109-10)-505 (M.1111)'te ölümüne yakın bir tarihte Tus'ta yazdığı tahmin edilmektedir. Eser, telifinden kısa bir süre geçtikten sonra Arapçaya çevrilir. Eserin çoğu Arapça yazmaları *el-Tıbrü'l-Mesbūk fī Naṣīḥatü'l-Mülūk* adını taşımaktadır. (Bagley, 1964: xviii) *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün Farsça aslından daha çok Arapça tercümesi itibar görmüş, Farsça aslı ise kaybolmuştur. *Nasîhatü'l-Mülūk*, Arapçadan çeşitli dönemlerde, çeşitli hacimde ve çeşitli hükümdarlar emriyle Osmanlıcaya ve tekrar Farsçaya çevrilmiştir. *Nasîhatü'l-Mülûk*, Gazzâlî'nin Osmanlıcaya en çok çevrilen eseridir. (Yazar, 2011: 116) *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün içeriği ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi Bagley'in *Ghazālī's Book of Counsel for Kings* (*Naṣīḥat al-Mulūk*) adlı çalışmasından almaktayız. Bagley, 1964 yılında hazırladığı bu çalışmada, Celâleddin Hümâî tarafından 1937 yılında Tahran'da *Naṣīḥatü'l-Mülūk*'ün Farsça nüshaları üzerine yapılmış olan yayın ile H.D. Isaacs'ın Bodleian Library'de kayıtlı olan Arapça tercümesi üzerine yapılan çalışmayı kullanarak eserin İngilizce çevirisini yapmıştır. Günümüz Türkçesiyle yayınlanmış olan çağdaş yayınlar da mevcuttur (Mamatkulova, Ölmez, 2021:129).

Bu makalede, *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün Çağataca tercümesindeki manzum parçalara değinilecektir. 19 Eylül 1509 yılında Şeybânî Han'ın oğlu Temür Sultan'ın emriyle Çağataycaya çevrilen eserin el yazması Özbekistan Ebû Reyhân Bîrûnî El Yazmaları kataloğunda 881 numarayla kayıtlıdır. Bununla birlikte eserin 26 Aralık 1904 ve 24 Ocak 1905 tarihlerinde istinsahı

tamamlanmış olan iki nüshası daha mevcuttur[1]. Makalede bu nüshaların karşılaştırılmasıyla oluşturulan metin üzerinden manzum parçalar ele alınmıştır. Bu nüshalar arasında 881 numarayla kayıtlı olan en eski nüsha esas alındı ve T1 olarak adlandırıldı. Makalede verilen örneklerin bulunduğu sayfalar T1 nüshasının sayfa bilgileridir.

1.2. Yöntem

Çalışmada, yukarıda zikrettiğimiz el yazmalarının karşılaştırılmasıyla oluşturulmuş metindeki manzumelerden örnekler seçilmiş, mütercimin konuyu anlatırken seçmiş olduğu parçaların yazarları, bu parçaların konuyla ilgisi, mütercimin eserine almış olduğu manzumelerin şairleriyle olan ilgisi ele alınmıştır. Çalışmaya Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'teki belli başlı manzumeler dâhil edilmiştir. Bunun birinci nedeni bütün manzumelerin bir makale çerçevesi içinde incelemenin çalışmanın hacmini arttırması; ikincisi ise henüz metindeki bütün manzumelerin kime ait olduğunun tespit edilememesidir.

2. *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün Diğer Dillere Çevirileri

Gazzâlî'nin Sultan Sencer için Farsça olarak kaleme aldığı *Nasîhatü'l-Mülûk*, kısa bir süre sonra (tahminen 1190 yıllarından önceki çeyrekte) Musul Atabegi olan Alp Kutluğ İnanç Beg Ebu Mansur Kaymaz el-Zeyni adına *et-Tibrü'l-mesbūk fī Naṣīḥati'l-Mülūk* adıyla Arapçaya çevrilir. Bu çeviri hakkındaki bilgileri, İbn Hallikân'ın *Vefāyatü'l-aʿyān ve enbā'ü ebnā'i'z-zamān mimmā ṣebete bi'n-naḳl ev'is-semā ev eṣbetehü'l-ʿayān* adlı eserinden ediniyoruz. Sultanlar, emirler, âlimler, zâhitler, filozoflar, tabip ve astrologlar gibi şöhrete kavuşmuş 800'e yakın kişinin biyografisini verdiği bu eserinde İbn Hallikân, *Tārīḫu İrbil* eserinin yazarı olan muhaddis, tarihçi İbnü'l-Müstevfî hakkında bilgi verirken şunları kaydetmiştir:

"Müstefvîlik makamı, İbnü'l-Müstevfî'nin babası ve kabiliyetiyle meşhur olan amcası Safiyüddin Ali b. Mübârek tarafından yürütülüyordu. Ebû Hâmid el-Gazzâlî tarafından yazılan *Nasîhatü'l-Mülûk*'ü Farsçadan Arapçaya da o çevirmiştir. Gazzâlî, eserini Farsça yazmıştır. Şerefüddin İbnü'l-Müstevfî de bu bilgiyi "*Târîh*"inde belirtmiştir ve ben, ülkeye teşrifim sırasıda bu bilginin zikredildiğini duydum." (De Slane, 1842: 561)

Bazı nedenlerden dolayı, Farsça orijinali kaybolurken Arapça çevirisi olan *et-Tibrü'l-Mesbūk* ünlenecek ve sonraki dönemlerde Osmanlı yöneticileri adına çevrilecek olan *Nasîhatü'l-Mülûk*'ler için eserin Arapça tercümesi kullanılacaktır. Hatta Gazzâlî'nin, eseri Farsça değil Arapça olarak kaleme aldığı bile düşünülmüştür.

1 Nüshalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mamura Mamatkulova, *Çağatayca Nasîhatü'l-Mülûk Tercümesi (Metin-İnceleme-Sözlük/Dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022, s. 27-30

İbn Hallikân'ın verdiği bilgiyi Kâtib Çelebi de *Keşfü'z-Zünûn* eserinde iki yerde verdiği bilgiyle doğrular. Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgilerden kitabın Arapçaya çevrildiğini, çevirenin *Safiyüddin Ali b. Mübarek b. Mevhub el-İrbilî* olduğunu, Arapçadan da Türkçeye (Osmanlıca) Âşık Çelebi ve Vücûdî tarafından çevrildiğini, Türkçe çevirisinin adının *Netîcetü'l-Sülûk* olduğunu öğreniyoruz. (Bagley, 1964: xx-xxi)

Nasîhatü'l-Mülûk'ün Arapça, Osmanlıca ve daha sonra Arapçadan yapılmış olan Farsça çevirinin yazmaları dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır. Arapça çevirisi olan *et-Tibrü'l-Mesbûk*'ün 10'u Paris'te olmak üzere, Oxford, Cambridge, Utrecht, Kahire, Tunis, Beyrut ve diğer şehirlerdeki kütüphanelerde el yazmaları muhafaza edilmektedir. (Bagley, 1964: xxii)

Celâl Hümaî, Tahran Meclis yayınları arasında basılan çalışmasında 1850 yıllarında yazılan Farsça bir metinden de istifade etmiş ve yazmanın üslubu ve kelime dağarcığına dayanarak eserin orta dönem Fars nesrini aksettirdiğini belirtmiştir. (Bagley, 1964: xxiii) Bagley, *Nasîhatü'l-Mülûk*'ü İngilizceye çevirdiği çalışmasında H. D. Isaacs'ın Oxford'daki Arapça yazmayı esas alarak yaptığı tezden ve Hümaî yayınından istifade etmiştir. *Nasîhatü'l-Mülûk*'ü konu ve ihtivası açısından ayrıntılı inceleyen giriş kısmı ve çevirinin bulunduğu *Ghazālī's Book of Counsel for Kings* adlı çalışmasında yukarıdaki iki yayından da istifade eden Bagley, şu notu düşmüştür:

"Ali ibn Mübarek ibn Mevhub (*Nasîhatü'l-Mülûk*'ü Farsçadan Arapçaya çeviren mütercim), tüm dikkatini eserin kurgu bütünlüğünü korumaya vererek, eserin şekil ve yapısına uygun şekilde, içerik ve karakterde herhangi bir değişiklik yapmadan çevirme konusuna önem verdiği için başarılı olduğu kabul edilmelidir." (Bagley, 1964: xxiv)

Bagley'in söylediklerinden anlaşıldığı gibi bu Arapça çeviri ilk ve mükemmel çeviridir. Gazzâlî'nin Osmanlıcaya çevrilen eserleri arasında bulunan *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün el yazmaları, istinsah tarihleri, çevirenler ve ithaf edilen kişiler hakkında Sadık Yazar, Gazzâlî'nin "XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri" adlı makalesinde bilgiler vermektedir. Osmanlıcaya yapılan çeviriler bakımından Yazar'ın şu notu dikkate değerdir: "Bu makalenin sınırları dâhilindeki uzun süreçte, Gazzâlî'nin en fazla tercüme edilen eseri *Nasîhatü'l-Mülûk*'tür." (Yazar, 2011:116) Sadık Yazar, *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün Osmanlıca çevirilerine ait yazmalarının hangi kütüphanelerde muhafaza edildiğini sıralamıştır. (Yazar, 2011:116-133) Bu listeye bakılırsa, çeşitli kademelerde bulunan Osmanlı yöneticilerinin emriyle *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün sürekli ve tekrar tekrar çevrildiğini görürüz.

Nasîhatü'l-Mülûk'ün Osmanlıca çevirilerinin bazıları üzerine Türkiye'de yayınlar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bu çevirilerden biri Âşık Çelebi tarafından yapılan Osmanlıca çeviridir. Eserin girişinde Kanûnî Sultan Süleyman ve Sadrazam Rüstem Paşa'ya övgü yer almaktadır. 2017 yılında Âşık Çelebi'nin hayatı, eserleri ve çalışmaya esas alınan nüshalar hakkında bilgilerin verildiği *İnceleme kısmı, Transkripsiyonlu Metin ve Özel İsimler Dizini*'nden oluşan bilimsel çalışma Türkiye Bilimler Akademisi tarafından yayınlanmıştır. Bu çalışmada Âşık Çelebi tarafından yapılan tercümenin beş nüshasının karşılaştırmalı metni hazırlanmıştır.

Esere, metnin tıpkıbasımı da eklenmiş, kaynakçalar belirtilmiştir. Çalışma, Tuncay Bülbül ve Filiz Kılıç tarafından hazırlanmıştır[2].

Eserin Osmanlıcaya yapılan diğer bir çevirisi üzerine ise Turgut Tok çalışmıştır. Eserin ön sözünde istinsah tarihi 28 Mart 1675, istinsah eden kişinin adı ise *'Alī bin Ebī Ṭālib* olarak verilmiştir. Yazma Topkapı Saray Müzesi, Hazine Kitaplığı'nda H.368 numarayla kayıtlı olup 154 varaktan oluşmaktadır. Tok'un çalışması beş bölümden oluşmaktadır. Çalışma, *Nasāyihü'l-Mülūk* ve İmam Gazzâlî hakkında bilgilerin yer aldığı giriş kısmı, dil bilgisi incelemesinin yapıldığı bölüm, metnin yazı çevrimi, kelime dizini ve metnin kimi sayfalarından tıpkıbasımların yer aldığı bölümlerden oluşmaktadır.

Türk hükümdarına ithafen yazılan *Nasîhatü'l-Mülûk*, tahminen yazıldığı 1109-1111'den bu yana çeşitli Türk yöneticileri ve hükümdarları emriyle çevrilmiştir. Eserin Çağataycaya yapılan çevirisi de bir Türk hükümdarı olan Şeybânî Han'ın oğlu Temür Sultan'ın emriyle yapılmıştır. Şeybânî Han ve oğlu Temür Sultan'ın methinin de yer aldığı bu Çağatayca tercüme Şeybânîlerin okuduğu bir kitap olmuştur denilebilir.

2.1. Farsça *Nasîhatü'l-Mülûk* ve Diğer Dillere Olan Çevirilerinde Yer Alan Manzum Parçalar

Manzum parçaları çevirme esnasında tercümanlar farklı yöntemler kullanabilirler. Manzum parçayı manzum olarak çevrilebilir ya da mensura çevirerek anlatabilir, yorumlayabilirler. *Nasîhatü'l-Mülûk*'te öğütlerden sonra manzum parçalar bulunmaktadır. *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün Farsça aslı kaybolmuş olduğundan asıl nüshada kaç tane şiir olduğunu ve hangi konuların işlendiğini net söylemek zordur. Fakat eserin Arapça, Osmanlıca ve sonradan Arapçadan yapılan Farsça çevirileri, eserin aslında şiirler bulunduğunu göstermektedir.

Nasîhatü'l-Mülûk'ü İngilizceye çeviren Bagley, çalışmasını birkaç bilimsel yayını karşılaştırarak yaptığı için şiirler, özel isimler, olaylar ve diyaloglardaki bozuklukları gidererek ilerlemiştir. Manzum parçaları hem Arapça yazmalar için kullandığı Dr. Isaacs'ın çalışmasında yer alan hâliyle hem de Celâl Hümâî'nin Farsça yazmalara dayanarak yaptığı çalışmasında geçtiği hâliyle vermiştir. Bagley, şiirlerin içeriği ne kadar benzer olsa da hem Farsçasının hem Arapçasının İngilizce çevirisini ayrı ayrı vermiştir. İlk manzum parça II. bölüm 54. sayfada yer almaktadır. Burada Bagley, şiirin Arapçasının bir kelime hariç aynı olduğunu belirtmiştir. Daha sonra, 72. sayfada bir manzum parça daha bulunmaktadır. Bu parçadaki farklı cümleyi dipnotta göstermiştir. Ayrıca, 73. sayfada 1 (dipnotta Arapça yayındaki şiir verilmiştir), 85. sayfada 1 şiir, 86. sayfada 4 beyit (biri Arapçadan çeviri), 90. sayfada 2 manzume, 91-92. sayfalarda da 1 parça, 94. sayfada 1; 99. sayfada Arapçadan çeviri olmak üzere 2 parça; IV. bölüm 126. sayfada 1 parça; 133.sayfada 1 parça; V. bölüm 147-148. sayfada 1 beyit;

2 Eser için bk. Kılıç, Filiz, Bülbül, Tuncay (haz.). *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk Fî Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk. Âşık Çelebi.* Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul, 2017.

VI. bölümde 157. sayfada 1 parça; VI. bölümde altı beyitten oluşan 1 parça olmak üzere yaklaşık 19 manzum parça bulunmaktadır. (Bagley, 1964:3-173)

Osmanlıca çevirilerden Âşık Çelebi tarafından yapılmış olan *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbūk Fī Nasāyihi'l-Vüzerā ve'l-Mülūk* adlı çeviri üzerine hazırlanmış çalışmada yazı çevrimi de verildiği için manzum parçaları karşılaştırmak mümkün olduğundan çalışmamızda müracaat kaynağı olarak kullanılmıştır.

Âşık Çelebi'nin çevirisinde yaklaşık on beş adet manzum parça bulunmaktadır. Manzumelerin türleri, mütercimin eserdeki kendi adlandırmasıyla makalemize alınmıştır. Bunlar şu şekildedir:

52. sayfada 1, ilk bölümde, 57.sayfada 1, 71.sayfada 1, 83.sayfada 1, 91.sayfada 1, 104. sayfada 1 *beyt*, 115.sayfada 1 *rubāᶜī*, 122.sayfada bir Arapça *rubāᶜī* ve Türkçe (Osmanlıca) tercümesi; II. bölümde sayfa 129.sayfada 1, 142.sayfada Arapça 1 *beyt*, 143.sayfada 1 *mışrāᶜ*; V. bölümde 149.sayfada yer alan 1 *mışrāᶜ*; VI. bölümde 163.sayfada yer alan 1 adet Arapça *şiᶜr* ve tercümesi; VII. bölümde çeviri müellifinin adının da yer aldığı 7 beyitli 1 manzum parça bulunmaktadır.

Turgut Tok tarafından başka bir Osmanlıca çeviri üzerine yapılan çalışmada şiirler Farsça olarak bırakılmış, manzumelerin yazı çevrimi yapılmadan Arap harfleriyle verilmiştir. Bu durum ise manzum parçaların konu itibariyle incelenmesini zorlaştırdığından çalışmamızda kullanılamamıştır.

Farsça, Arapça, Osmanlıca çeviriler üzerine yapılan çalışmalarda şiir sayılarını tespit etmek mümkün olsa da bu parçaların yazarları hakkında çalışmalarda bilgi verilmediği için manzumelerin yazarlarını tespit etmek mümkün olmamıştır.

3. Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'teki Manzumeler

Şeybânî Han'ın oğlu olan Temür Sultan'ın emriyle *Nasîhatü'l-Mülûk*'ü Çağataycaya çeviren Seyyid Ali Kâtib, sarayda çalışan devlet erkânının Farsça anlamaması yüzünden bu yola gidildiğini belirtmiştir. Seyyid Ali Kâtib'in tercümesinde Şeybânî Han ve Temür Sultan'ın methinin yer aldığı bir giriş vardır. Eseri çevirirken mütercimin kitabın aslından uzaklaşmadan, akıcı bir dil kullandığını ve asıl metne sâdık kaldığını görürüz. Nevâyî'nin 10'u aşkın eserindeki parçalarla eserini süsleyen Seyyid Ali Kâtib, bu manzumelerde "Nevâyî" adını zikretmemiştitr. Ayrıca, eserin Arapça ve Osmanlıca çevirilerinde "İmam Gazzâlî" adı yer alırken Çağatayca çeviride müellif adı zikredilmez.

Çağatayca çeviride *Garâyibü's-Sıgar*'dan 2, *Fevâyidü'l-Kiber*'den 1, *Ferhâd ve Şîrîn*'den 1, *Hayretü'l-Ebrâr*'dan 1, *Erbain*'den 1, *Târîh-i Mülûk-i Acem*'den 11, *Nevâdirü'ş-Şebâb*'dan 1, *Nevâdirü'n-Nihâye*'den 1, Mevlana Haydar'ın *Mahzenü'l-Esrâr* eserinden 4 manzumenin yer aldığını tespit ettik. Bunların dışındaki manzumelerin ise hangi şair ve eserine ait olduğunu henüz belirleyemedik.

Çalışmamızda kime ait olduğunu tespit ettiğimiz bu manzumelerden bir kısmına yer verdik; bu şiirlerin kullanıldığı bağlam ve anlatılan konuyla olan ilgisi ile şiirlerde kelime veya düzende değişiklik yapılıp yapılmadığı konusu incelenmiştir.

3.1. Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'teki Manzum Parçaların Sayısı

Nasîhatü'l-Mülûk, içerik olarak iki kısımdan oluşur. Birinci kısımda Gazzâlî'nin imanla ilgili görüşleri yer almaktadır. İman konusunu birkaç alt başlığa ayırarak ayrıntılı işlemiştir. İkinci kısım yedi ayrı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler şu şekildedir:

1. Sultanlarda Bulunması Gereken Özellikler
2. Vezirler Hakkında
3. Kâtiplik ve Kalem Hakkında
4. Hükümdarların Himmeti Hakkında
5. Hakimlerin Hikmetleri Hakkında
6. Âkiller ve Akıl Hakkında
7. Kadınlar, Onların İyi ve Kötü Tarafları Hakkında

Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'te ikinci kısımda yer alan son üç bölüm yoktur. Bunun yerine mütercim Seyyid Ali Kâtib tarafından bir hikâye eklenmiştir. Seyyid Ali Kâtib, çevirisinde Çağatay şairlerinin şiirlerinden istifade eder ve *Nasîhatü'l-Mülûk*'e çokça sayıda manzume ekler. Bu manzumeleri seçerken anlatılmak istenen konuyla doğrudan ilgisi bulunmasının en önemli kriter olduğu anlaşılıyor. En çok Nevâyî'nin eserlerine başvuran Seyyid Ali Kâtib'in tercüme sürecinden önce araştırma yaptığı, Nevâyî'nin çeşitli eserlerinden konuya en uygun parçaları seçmek için titiz davrandığını söyleyebiliriz. Yazmada yer alan manzumeler şu şekildedir:

T1 1b'de müellifin girişini oluşturan kısımda geçen 1 *beyt*, 2a'da 1 *beyt*, 3a'da 1 *beyt*, 3b'de 2 *beyt*, 4a'da 1 *meşnevī*, 5b'de 1 *mıṣrāᶜ*, 6a'da 1 *meşnevī* ve bir 1 *beyt*, 6b'de 1 *meşnevī*, 7a'da 1 *meşnevī*.

I. Bölüm *üçünçi aṣl allāh taᶜālānıŋ ḳudreti beyānıda* alt başlığında 28a'da 1 *ḳıṭᶜa*, *sekkizinçi aṣl allāh taᶜālānıŋ ḳudretide kim ᶜālem ve ādemni ortaḳsız yaratıp-tur* alt başlığında 39b'de 1 *meşnevī*, *onunçı aṣl resūl ṣalla'llāhu ᶜaleyhi ve sellemni yād ḳılmaḳda* alt başlığında 43b'de 1 *beyt*, 19b'de 1 *meşnevī*, *bu ėkki çeşmeni peydā ḳılmaḳda kim īmān dıraḫtı andın su içer* alt başlığında 48a'daki 1 *beyt*, *üçünçü miṣāl* alt başlığında 50b'deki 1 parça, *bu bāb pādişāhlarnıŋ ᶜadl u siyāset ü tārīḫide-dür* alt başlığında 71b'de 1 *beyt*, *mülūknıŋ sīreti ve tārīḫi* alt başlığında 75b'de 1 *meşnevī*, 76b'de 2 *beyt*, 77a'da 1 *beyt*, 77b'de 1 *beyt*, 80a'da 2 *beyt*, 82b'de 1 *beyt*, 83b'de 1 *beyt*, 84a'da 1 *beyt*, 86a'da 1 *beyt*, 88a'da 15 *beyt*'ten oluşan 1 *ḥikāyet-i manẓūme*, 91b'de 1 *beyt*, 104b'deki 1 *ḳıṭᶜa*, 113a'da 1 *meşnevī*, 124b'de Farsça 1 *beyt*, 54b'de 1 *beyt*, 128a'da 1 *beyt*, 141a'da 1 *meşnevī*, 142b'de 1 *beyt*, 143b'de 1 *ḳıṭᶜa*, 144a'da 1 *beyt*, 149a'da 1 *beyt*, 157b'de 1 *ḳıṭᶜa*, 159a'da 1 *beyt*, 160b'de 1 *ḳıṭᶜa*, 169a'da 1 *beyt*, 169b'deki 6 beyitli 1 *meşnevī*.

II. Bölüm *bu bāb kār-dān vezīrler beyānıda* alt başlığında 173a'da 1 *beyt*, 175a'da 1 *beyt*.

III. Bölüm *bu bāb dānā ve kār-dān vezīrler beyānıda* alt başlığında 183a'da 1 *ḳıṭᶜa*.

IV. Bölüm *bu bāb selāṭīn ü ġayruhunıŋ himmeti beyānıda-dur* alt başlığında 188b'de 1 *rubāᶜī*, 193a'da 1 *meşnevī*, 200b'de Arapça 1 *beyt*, 201b'de 1 *meşnevī*, 210b'de 1 *mıṣrāᶜ*.

Nasîhatü'l-Mülûk'e mütercim Seyyid Ali Kâtib'in eklediği hikâye bölümü olan *bu söz*

muvāfıḳı ve muṭābıḳı ḥikāyetī bu faḳīr ḫāṭırıġa yėtişti ḥikāyet alt başlığında 211a'da 1 *meşnevī*, 212a'da 1 *meşnevī,* 212b'de 2 *meşnevī*, 214b'de 1 *mışrāᶜ*, 215'de Farsça 1 *beyt*, 219b'de 1 *beyt*, 220a'da 1 *ḳıṭᶜa* ve 1 *meşnevī*; *ḫātime, şāh duᶜāsı beyānıda* kısmında 220b-221a'da 1 *beyt*, 3 *rubāᶜī*; *hem bu maᶜnīde-dür* alt başlığında sayfa 222a'da yer alan 1 parça olmak üzere toplam yaklaşık 60 adet çeşitli boyutlarda ve türlerde manzum parçalar bulunmaktadır.

3.2. Manzum Parçaların Yazarları

Mütercim Seyyid Ali Kâtib, eseri Temür Sultan için tercüme ettiğini belirtmekle birlikte Arapça ve Osmanlıca çevirilerinde belirtildiği halde eserin müellifinin İmam Gazzâlî olduğunu zikretmemiştir. Aynı şekilde tercümesinde şiirleri hangi kitaplardan aldığını veya bunların kime ait olduğunu belirtmemiştir. Esasen Nevâyî'nin eserlerini kullanmayı tercih eden mütercim, şiirleri alırken eserinde şiirlerin türünü *meşnevī, ḳıṭᶜa, beyt* olarak belirtmiştir. Mevlâna Haydar eserlerinden aldığı parçalar için 5b/9'da *Mevlānā Ḥaydar aytur meşnevī*; 212b/8-9'da *bu maᶜnīde Mevlānā Ḥaydar aytıp turur meşnevī* ifadesiyle iki kere yazarın adını belirtmiş, 201b-4'te ve 219b-7'de olmak üzere iki kere zikretmemiştir.

Başta önemsemediği için yazar adlarının verilmediği izlenimini oluştursa da Nevâyî'nin *Hayretü'l-Ebrâr* eserindeki *Altınçı Makalat*'ından aldığı şu parçada yaptığı değişiklik düşündürücüdür.

Hayretü'l-Ebrâr	Çağataca *Nasîhatü'l-Mülûk*
ᶜayş Nevāyī neçe dil-keş durur *līk edeb birle ḥayā ḫeş durur* (Türk,V, Doğan, Ş, 2015:148)	*ᶜışḳ eger her neçe dil-keş durur* *līk edeb birle ḥayā ḫoş durur* (89b-8)

Bu yaklaşımdan anlaşıldığı gibi çalışma boyunca Nevâyî'nin onlarca eserini kullanan Seyyid Ali Kâtib, çevirisine aldığı manzum parçalarda Nevâyî adını zikretmemekle kalmayıp yukarıdaki beyitte görüldüğü gibi Nevâyî'nin adını çıkartma yoluna da gitmiştir.

3.2.1. *Târîh-i Mülûk-i Acem*'den Alınan Manzumeler

Seyyid Ali Kâtib, *Nasîhatü'l-Mülûk*'ü Çağataycaya çevirirken manzum parçaları en çok Nevâyî'nin *Târîh-i Mülûk-i Acem*'inden almıştır. Nevâyî'nin tarih başlığını taşıyan eserleri *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*, *Târîh-i Mülûk-i Acem* ve *Zübdetü't-Tevârih*'tir. *Târîh-i Mülûk-i Acem*, padişahları ve onların özelliklerini, yönetim konusunda sergiledikleri tutumu anlatır. Bunu tarih geleneğinde Âdem Peygamber'le başlayan Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberler tarihi ile İran hükümdarlarının tarihi izler. (Abik, 1993: 7)

Nevâyî, tarihle ilgili eserlerini yazarken kullandığı kaynakları da belirtmiş, güvenilir olan veya itimat edilmemesi gereken noktaları da vurgulamıştır. Nevâyî'nin *Târîh-i Mülûk-i Acem*'i yazmak için kullandığı kaynakları şöyle sıralayabiliriz: *Niẓāmü't-Tevāriḫ*; Ḥamdullāh Mustefvī, *Güzide*; Ṭāberī; Benāketî; Şeyh Bu Ali Miskeveyh, *Adābi'l-ārab ve'l-Fürs*; *Cāmiᶜü't-tevāriḫ*; Ġazzālī, *Naṣīḥatü'l-Mülūk*; Muġ; *Münteḫab*; Firdevsī, *Şehnāme*; *Divānü'n-neseb*; Emir Ḫusrev Dihlevi, *Āyīne-i Sikenderī*; Niẓāmī, *İskendernāme*. (Abik, 1993: 13)

İmam Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk* eserinin adı *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de de geçmiştir. Bu da Nevâyî'nin *Târîh-i Mülûk-i Acem*'i yazarken kitabı okumuş olduğunu göstermektedir. Doğu tarihçiliğinde genel tarihler içinde peygamberlerin ve padişahların hâl tercümeleri verilir. Nevâyî, eserin örgüsünü de bu düzene göre şekillendirmiştir.

Gazzâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*'te de geçmiş sultanların hayatını anlatırken Acem padişahlarına yer vermiştir. Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'te *Mülūknıŋ Sīreti ve Tārīẖi* başlığının bulunduğu 75b-3'ten *İslām devleti ḳavī bolup Müsülmānlar mülkni alardın aldılar* ifadesinin bulunduğu 85a-1'e kadarki kısımda Acem padişahlarının tarihi ve tavsifi, yaptıkları işler ve yönetim konusundaki tutumları hakkında bilgiler yer almaktadır. İmam Gazzâlî'nin, bu Acem padişahlarından biri olan Keyümers hakkında verdiği şu bilgiler Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'te şöyle çevrilmiştir:

> "*Kitābda andaḳ keltürüp tururlar kim Ādem ᶜaleyhi's-selāmġa oġlanlar bar erdi ammā ol oġlanlardın ėkkisini sevüp ayırıp erdi kim biri Şīş ve biri Keyümerş bolġay. Pes Şīşni āḫiret mühimmiġa terġīb ḳıldı kim ol cihān işige meşġūl bolġay ve dīnge taḳviyet bėrgey ve Keyümerşni ᶜālemde pādişāh ḳıldı ...*"(75b-4)

Keyümers'in soyu ile ilgili İmam Gazzâlî tarafından verilen bu bilgiye *Niẓāmü't-Tevāriẖ, Târîh-i Benāketî* eserlerinde de gönderme yapılmıştır. (Mamatkulova, 2022: 24-26) *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de Nevâyî de bu bilgi hakkında kendi görüşünü ifade etmiştir:

> "*... Özge ḳavller bile kim Keyümerş diptürler māᶜnīsi ḥayy-ı nāṭıḳ-dur... Ammā Niẓāmü't-tevāriẖde, Cāmiᶜü't-tevāriẖde daġı Benāketīde ittifāḳ bile ḥüccetü'l-islām İmām Muḥammed Ġazzālī ḳuddise sırrıhu Naṣīḥatü'l-mülūkde anı Şiş ᶜaleyhi's-selāmnıŋ ḳardaşıdur digenni ṭaᶜn ḳılıpdurlar, nidin kim Şiş, Ḍaḥḥāḳ-ı ᶜUlvānī zamānıdadur" ve tārīẖ ehli ittifāḳı bile Keyümerş zamānıdın Ḍaḥḥāḳ zamānıġaça miŋ yılġa yaḳın bar. Her taḳdīr bile pādşāhlıḳ ḳāᶜidesin andın burunraḳ yoḳ irdi*." (Abik, 1993: 196)

İmam Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'te verdiği Keyümers ve Şis'in kardeş oldukları bilgisinin *Nizâmü't-Tevârih*, *Camiᶜü't-Tevâriẖ* ve *Benâketî*'de yer alan bilgilerle örtüşmediğini söyleyen Nevâyî, *Nasîhatü'l-Mülûk*'teki bu bilginin güvenilir olmadığını belirtmiştir.

Nevâyî, *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve* adlı eserinde Gazzâlî'nin hayatını kısaca anlatmıştır.[3] Tüm bu bilgilerden yola çıkarak Nevâyî'nin, Gazzâlî eserleri arasında *Nasîhatü'l-Mülûk* eserini görmüş ve okumuş olduğunu söyleyebiliriz. *Nasîhatü'l-Mülûk*'te Nevâyî'nin manzumelerinin olduğunu belirttiğimiz bu konu çerçevesinde Nevâyî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'ü görüp okuduğunu da vurgulamak istedik. Bu konu doğrudan *Nasîhatü'l-Mülûk*'teki manzumelerle ilgili olmasa da Nevâyî ve *Nasîhatü'l-Mülûk* açısından değinilmesi gereken önemli bir noktadır.

3 Bk. Kemal Eraslan: *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve,* s. 228. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Nasîhatü'l-Mülûk'ü Çağataycaya çeviren Seyyid Ali Kâtib'in padişahları sıralarken Farsça orijinale sadık kalmaya çalıştığını görüyoruz. Fakat Bagley'in de belirttiği gibi Acem padişahları bölümü Farsça ve Arapça kaynaklarda oldukça düzensiz ve yıpranmış durumdaydı. (Bagley, 1964: xxiii) Çağatayca yazmada da isimlerin imlâsı ve düzenin tam ve hatasız olduğu söylenemez. Seyyid Ali Kâtib Acem padişahlarını kısmını çevirirken her padişahın beyanı kısmından sonra birer beyit eklemeye çalışmıştır. Bunun için Seyyid Ali Kâtib yine Nevâyî'ye, *Târîh-i Mülûk-i Acem*'e başvuracaktır. Keyümers'i anlatırken şu beyitlere yer verir:

"*bu cihānnıŋ pādişāhlıġı ol Keyūmerşde erdi meşnevī*
burunraḳ kişi kim tüzüp rūd u cām
cihān-dārlıḳ taḫtın ėtti maḳām
Keyümerş edi līk devrān-ı dūn
aŋa bėrdi bāzī barıdın burun." (76a-6)

Abik'in (Abik, 1993: 196) çalışmasında *devr-i cām* yapısının Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'te ve *Târîh-i Mülûk-i Acem*'in Özbekçe yayınında (Navaiy, 2000: 194) *rūd u cām* olarak geçtiğini görüyoruz. Ayrıca Abik'in çalışmasındaki *bārīdin burun* kelimesini *barıdın burun* olarak okuma yoluna gittik.

Devamında Seyyid Ali Kâtib, Huşeng Şah'ı tavsif ederken Nevâyî'deki (Abik, 1993: 197) iki beyitten birini almakla yetinmiştir:

yoḳ erdi cihān-dār-ı encüm-sipāh
cihān içre andaḳ ki Hūşeng şāh (76b-3)

Tahmures ile ilgili Nevâyî ayrıntılı bilgi vermiştir. Seyyid Ali Kâtib, Gazzâlî'nin eserinin aslını ve bütünlüğü korumak amacıyla sadece orijinalde verilen bilgileri almıştır. Fakat Nevâyî'nin (Abik, 1993: 198) verdiği iki beyitten biriyle eserini süslemeyi ihmal etmemiştir:

şehī erdi Ṭahmūraş āfāḳ ara
ki ᶜadl ėtti çarḫ-i kühen ṭāḳ ara (76b-7)

Bundan sonra Cemşid anlatılmıştır. Cemşid hakkında Nevâyî'nin verdiği bilgiler uzunken Seyyid Ali Kâtib, Gazzâlî'de verilen bilgiyi çevirmiş, ekleme yapmamıştır ve *Târîh-i Mülûk-i Acem*'deki ilgili beyti eklemiştir:

çü cemşīd taḫt üzre tuttı maḳām
dimāġıġa yol taptı sevdā-yı ḫām (77a-3)

Târîh-i Mülûk-i Acem üzerine Abik'in (Abik, 1993: 199) yaptığı çalışmada yer alan *bu* kelimesi bizim çalışmamızda ve Özbekçe (Navaiy, 2000: 146) metinde *çü* olarak geçmektedir.

Devamında *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de birkaç hükümdar adı daha geçmektedir. Seyyid Ali Kâtib, yine orijinale sadık kalarak bu kişileri esere almamıştır. Bundan sonra hem Nevâyî'de (Abik, 1993: 203) hem Seyyid Ali Kâtib'in çevirisinde Feridun'a yer verilir:

Ferīdūn ki ᶜālemġa yaydı bisāṭ
besī ᶜālem ehliġa yėtti neşāṭ (77b-4)

Nevâyî, mümkün olduğu kadar tüm önemli hükümdarlar hakkında *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de bilgi vermiş ve şiirler ilave etmiştir. Seyyid Ali Kâtib, İskender'e kadarki şiirleri esere yukarıda zikrettiğimiz sebepten dâhil etmemiştir; Nevâyî'nin (Abik, 1993: 230) İskender karakteri için yazdığı 10 beyitten sadece ilk beytini almıştır:

Sikender bolurda cihāndın nihān
Mülūk-ı Ṭavāyifḳa ḳoydı cihān (80a-1)

Târîh-i Mülûk-i Acem'in Özbekçe yayınında ve Abik'in çalışmasında yer alan *bėrdi* kelimesi yazmamızda *ḳoydı* biçimindedir. Bunun devamında her iki eserde de Eşkaniler sülalesi anlatılır. Bu sülalenin padişahlarının tavsifinde *Târîh-i Mülûk-Acem*'deki beyitlerden sadece şu iki beyit *Nasîhatü'l-Mülûk*'e alınmıştır.

cihān mülkin eşkānī aldı tamām
alarġa bolar boldı ḳāyim-maḳām (80a-5)
çü şāh oldı ᶜālemde behrām-ı gūr
cihānda mey ü ᶜayşdın saldı şūr (82b-7)

Târîh-i Mülûk-i Acem'in Özbekçe yayınında (Navaiy, 2000: 218) ve Abik'in çalışmasındaki (Abik, 1993: 230 ve 254) *ᶜālemġa* kelimesi bizim yazmamızda *ᶜālemde* olarak yer alır.

Bundan sonra Nuşirevan anlatılır. Nevâyî Nuşirevan'ın tavsifine geniş yer verir. Nitekim *Târîh-i Mülûk-i Acem* Nevâyî'nin Nuşirevan şahsiyetini işlediği tavsif ettiği tek kaynak değildir. *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de Nuşirevan'la ilgili beyit şöyledir:

Târîh-i Mülûk-i Acem (Nevâyî)	Özbekçe yayında	Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*
Anūşīrevān ḫusrev-i dād-ger *ki ābād idi ᶜadlidin baḫr u berr* (Abik, 1993: 264)	*Anūşīrevān Ḫusrevī dād-ger* *ki ābād edi ᶜadlıdın baḫr u ber* (Navaiy, 2000: 241)	*Anūşīrvān Ḫusrev-i*[4] *baḫr u berr* *ᶜadālet-şiᶜār erdi vü dād-ger* (83b-1)

Bunun devamında Nevâyî'den (Abik, 1993: 272) Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'e alınan beyit şu şekildedir:

4 Özbekçe yayında *ḫusrevī* olarak yazılan kısımda *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün Çağatayca yazmasında *ye* harfi yer almamaktadır. Bu yüzden Farsça tamlama olarak okundu.

çü Şîrūye-yi dūn bergeşte-baḫt
bu yaŋlıġ laḳablar bile aldı taḫt (84a-5)

Bu beyitle *Târîh-i Mülûk-i Acem*'den alınan beyitler biter.

Celâl Hümâî ve Bagley'in yayınlarında Acem hükümdarlarıyla ilgili bölümde şiirler mevcut değildir. Âşık Çelebi çevirisi üzerine yapılan çalışmada ise Şah Küştasp için bir beyit yer alır (Bülbül, Kılıç, 2017: 91) Seyyid Ali Kâtib, tercümesini etkili kılmak için Nevâyî'nin *Târîh-i Mülûk-i Acem*'inden çok sayıda beyit almış, eserin padişahlarla ilgili kısmını zenginleştirmiştir. Bu şekilde eserin daha çok okunmasını sağlamaya çalışmış, şiirsel bir görünüş katmıştır.

3.2.2. Diğer Manzumeler

Acem sultanlarının yaşamını, dünyanın geçiciliğini anlatan Gazzâlî, insanların iyilik yapması gerektiğini öğütlemiştir. Bu öğüdü Seyyid Ali Kâtib şöyle çevirmiştir:

"*Ḥālā alardın bu ᶜālemde yaḫşı at ḳalıp turur. Bilgil kim insānnıŋ ne ḳılġan ve dėgeni yādgār ḳalur. Eger yaḫşılıḳ ḳılġan bolsa yaḫşılıḳ bile ve eger yamanlıḳ ḳılġan bolsa yamanlıḳ bile yād ḳılġaylar. Pes vācib turur ėlge kim ᶜamel yėrige yaḫşılıḳ urugın ekip ᶜaybdın berī bolġaylar; ḫāṣṣa pādişāhlarġa kim alardın ṣafḥa-yı rūzgārda yaḫşılıḳ raḳamı masṭūr ve selāṭīn-ı ᶜālī-miḳdār zümreside ᶜadl u inṣāf bile meẕkūr bolġaylar ve dāyim alarnı yaḫşılıḳ atı bile yād ḳılġaylar*." (85b-1)

Bagley'in yayınında bu cümlelerden sonra bir manzume yer almaktadır. Bagley, Farsça şiirdeki anlamın Arapça şiirdeki anlama tamamen uyduğunu, sadece Arapça yazmada "intoxication" *sarhoşluk* kelimesinin bulunmadığını belirtmektedir. (Bagley, 1964: 53-54)

Bagley'in verdiği bu parça ile Hümâî yayınındaki parçayı şu şekilde çevirebiliriz:

Ey oğul, kötülükten sakın. Eğer hata ettiysen tövbe et! Sarhoşluktan kendini uzak tut! Gelebilecek kötü günlerden kork! Senden sonra senin hakkında konuşulacaktır. Bu konuşmaların iyi olmasına dikkat et! (Bagley, 1964: 54; Hümâî: 1936-38: 46)

Seyyid Ali Kâtib, Gazzâlî'nin yukarıdaki söylemlerine uygun şekilde bir beyit ilave etmiştir. Bu beyit orijinaldeki beyte birebir uymasa da metne şiirsel bir görünüş katmıştır. Bu beyit ise Nevâyî'nin *Nevâdirü'ş-Şebâb* (Karaörs, 2016: 696) eserinden alınmıştır.

"*bu gül-şen içre ki yoḳ-tur beḳā gülige ṣebāt*
ᶜaceb saᶜādet erür çıḳsa yaḫşılıġ bile at" (86a-3)

Mütercimin her kelime için titiz davrandığını, çevirisinde bağlama uygun manzumeyi bulmak için uğraştığını söyleyebiliriz.

Gazzâlî, raiyyetin hulk ve davranışlarının hükümdarlarına benzediğini belirtir ve "*İnsanlar yöneticilerinin dini üzeredirler*" hadisiyle savını destekler. Seyyid Ali Kâtib, bu sözleri şöyle çevirir:

"*Bilgil kim ḫalḳnıŋ ḫūy u ḫaṣleti vā-beste turur pādişāh-ı zamānnıŋ ḫūy u ḫaṣletiġa ve yaḫşı sīretiġa andaḳ kim ḥadīṯ-i nebevī ᶜaleyhi's-selām vāḳiᶜ bolup turur*". (104a-9)

Seyyid Ali Kâtib'in, Gazzâlî'nin hadisle verdiği öğüdü *Garâyibü's-Sıgar*'dan (Kut, 2003: 529) beyitler alarak daha da etkili kılmak istediğini anlıyoruz:

"*ve bu ḳıṭ'a anıŋ tercemesi-dür. ḳıṭ'a*
şehniŋ ef'ālı ėter ḫayl u sipāhıġa eṣer
çün Nebī dėdi ki ***en-nāsu 'alā dīni mülūk***
'ulemā hem dėdiler şehni teŋiz ḫaylı arıġ
ol açıḳ-dur bu açıḳ ol çüçük olsa bu çüçük" (104b-4)

Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ'daki âlimlere isnat edilen sözler Abik tarafından sıralanmıştır. Bunlardan biri Aristetalis'e isnat edilen şu sözdür: "*Pādşāh uluġ rūdġa oḫşar ve etba' arıġlarġa kim ol rūddın erdiler kim ol rūd suyıġa her ḥāl bolsa arıġlarġa hem ol ḥāl-dür, ol çüçüg bolsa bular çüçüg, ol açıġ bolsa bular açıġ...*" (Abik, 1993:16). Nevâyî, *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*'da verdiği ve Aristetalis'in söylediğini düşündüğü bu ifadeleri *Garâyibü's-Sıgar*'da şiirselleştirmiştir. Seyyid Ali Kâtib de Nevâyî'nin bu *ḳıṭ'a*'sını kendi çalışmasına almakla hem hadisi şiirselleştirmiş hem de farkına varmadan Nevâyî'nin Aristetalis'e atfetmeye çalıştığı sözü alıntılayarak eserine renk katmıştır diyebiliriz.

Seyyid Ali Kâtib, *Garâyibü's-Sıgar*'dan eserin sonundaki hatime kısmında da bir manzume almıştır:

Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*	*Garâyibü's-Sıgar* (Nevâyī)
himmet ehli kim erür tüzlük ara serv kėbi *dehr bostānıda ser-sebz-dür ve āzāde* *ol ki su yaŋlıġ erür pest-nihād ü kec-rev* *çekip efġān aŋa tınmaslıḳ erür āmāde* (22a-3)	*himmet ehli kim erür tüzlük ara serv kibi* *dehr bustānıda ser-sebze durur āzāde* *ol ki su yaŋlıġ erür pest-nihād ü kec-rev* *çikip efġān aŋa tınmaslıġ irür āmāde* (Kut, 2003: 535)

Dünyanın güzelliklerine kanmamak gerektiğinin tembihlendiği öğüt çevirisinden sonra *üçünçi miṣāl* alt başlığında 50b-8'de şöyle bir hadis yer alır: "*Allah'ı anma dışında, dünya ve onda bulunanlar mel'undurlar.*"[5] Bu hadisi Bagley'in yayınında ve Âşık Çelebi tercümesinde yazmamızda geçtiği şekliyle, aynı bağlamda tespit edemedik. Seyyid Ali Kâtib, bu hadisi yine şiir yoluyla anlatmaya çalışmıştır: "*ed-dünyā mel'ūnetün mel'ūnün mā fīhā illā ẕikru'l-lāhi ta'ālā* ***terceme***:

dünyā ve her ne anda-dur mevcūd
boldı ḫaḳ la'neti giriftārı
ġayr-ı ḫaḳ ẕikri kim erür ẕākir
teŋriniŋ raḥmeti sezā-vārı" (50b-9)

Yukarıda gördüğümüz hadisi şiirselleştirme konusunda Nevâyî'nin meşhur *Çihil Hadis*'ine başvurmuş olması doğaldır. *Çihil Hadis*'te (Türk, 2017: 34) de dizeler aynı şekildedir.

Gazzâlî, öğütlerinde çeşitli kişilerin hayatlarından örnek vererek *hikāyet* adını verdiği anekdotlarla sultanları adil, insaflı olmaya çağırır. Bu *hikāyet*'lerden birinde yılan etini yiyip

5 Yılmaz, Mehmet. *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)*, Kesit Yayınevi, s.91, İstanbul, 2013

acı suları içerek beslenen yaşlı kadını görüp hayrete düşen hacı hikâyesi var. Yaşlı kadın, zulümle yönetilen halkın yediklerinin zehir gibi olduğunu söyler. Bu sözleri Seyyid Ali Kâtib orijinale en yakın şekilde olması için çaba göstererek şöyle çevirir:

"*Lezīẕ ṭaᶜāmlar u laṭīf mīveler ü ḥelvālar u aḳar sular u bostānlardın ne fāyide kim bu ters ü bīm bile evḳāt ötkey. Ol ġıẕā zehr-i ḳātil-dür. Egerçi biziŋ ġıẕāmız her neçe zehrġa oḫşar çün īminlik bile evḳāt öter, bizge şehd ü şekerdin yaḫşıraḳ turur*." (127b-6)

Bu sözlere uygun manzume için Nevâyî'nin *Nevâdirü'ş-Şebāb* (Karaörs, 2016: 546) eserine ikinci kere başvurur:

> "*zehrni öz kāmı birle içse andın yaḫşı kim*
> *içse ḥayvān şerbetin nā-kāmlıġ cāmı bile*." (128a-3)

Seyyid Ali Kâtib, Nevâyî'nin diğer eserlerinden *Nasîhatü'l-Mülûk* için uygun manzumeleri seçmiş, uygun şekilde yerleştirmiştir. Bu manzumelerin tümünü, makale çerçevesini aşacağı için çalışmamıza dâhil edilememiştir.

3.2.3. Mevlana Haydar'dan Manzumeler

Seyyid Ali Kâtib, Haydar Tilbe'nin manzumelerine genellikle himmet konusunu işlerken yer vermiştir. *Mevlānā Haydar*'ın eserlerinden aldığı parçalar için 5b sayfasının 9.satırında *Mevlānā Ḥaydar aytur meşnevī* ifadesiyle şairin adını belirtmiştir.

Çağatayca Nasîhatü'l-Mülûk	*Mahzenü'l-Esrâr*
er nefesi-dür dem-i ᶜīsī dėgen	*himmet eli-dür yed-i beyżā digen*
himmet eli-dür yed-i beyżā dėgen	*er nefesi-dür dem-i ᶜīsī digen*
er naẓarıdın açılur er közi	*kim-ge ki himmet naẓarı bolsa tuş*
er nefesi birle yörür er sözi	*kök-ni talaş-ḳuçı bolur uçar ḳuş*[6] (Goca, 2000: 36)
kimge kim erniŋ naẓarı tuş bolur	*er naẓarı-dın açılur er közi*
kökni talaşḳuçı uçar ḳuş bolur (6a-1)	*er nefesi birle yürür er sözi* (Goca, 2000: 12)

Yukarıda görüldüğü gibi Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'te yukarıda tek parça olarak alınan beyitler *Mahzenü'l-Esrâr*'da farklı sayfalarda yer almıştır; mısra sıralamalarının ve bazı sözcüklerde düzenin değiştiğini görüyoruz.

Sahavet ve kerem konusunu işlerken 201b-4'te de şu beyitleri Mevlana Haydar'dan almış, fakat şairin adını zikretmemiştir:

6 *Mahzenü'l-Esrâr*'daki bu beyitler, eseri bir matbu, dört yazma nüshayı karşılaştırarak yayımlayan Avni Gözütok'un çalışmasında *Nasîhatü'l-Mülûk*'teki beyitlerle birebir örtüşmektedir (bk. Gözütok, 2008: 74) Farklılığı göstermek ve vurgulamak için Goca'nın yayınındaki beyitlere gönderme yaptık.

Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*	*Mahzenü'l-Esrâr*
kim ki seḫāvetdin urar bolsa dem	*kim ki saḫāvet-tin urur bolsa dem*
körgüzür erlikde ṣebāt-ı ḳadem	*körgüzür er-liki-de ṣābit-ḳādem*
cümle-yi meẕhebde saḫī-dür velī	*cümle-i meẕheb-de saḫī-dür velī*
cümle saḫīlerniŋ imāmı ᶜalī	*cümle saḫīler-niŋ imāmı ᶜalī* (Goca, 2000: 48)
barça maᶜāyibni seḫāvet yapar	*barça maᶜāyib-ni saḫāvet yapar*
kim ki bir ekse ᶜivaẕın on tapar (201b-4)	*kim ki bir ekse ᶜivaẕın on tapar* (Goca, 2000: 49)

Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'te mütercim tarafından eklenen giriş kısmı ve son kısımda ise mütercimin eklediği bir hikâye yer almaktadır. Seyyid Ali Kâtib girişte ve eklediği hikâyede de Haydar Tilbe'nin manzumelerinden istifade etmiştir. 212b/8-9'da *bu maᶜnīde Mevlānā Ḥaydar aytıp turur meṣnevī* ifadesiyle aldığı beyitler, *Mahzenü'l-Esrâr*'dan (Goca, 2000: 37) değiştirilmeden alınmıştır:

hēç nemege tapmasaŋ ey dost dest
himmet ayaġında bol ey dost pest
er kişige himmet eger bolsa yār
ᶜāḳıbetü'l-emr murādın tapar (212b-8)

Bu manzumelerden sonra ve 213a-4'te ᶜışḳ bābıda taḳı aytıp *turur meṣnevī* cümlesi geçer ve Haydar Tilbe'den (Goca, 2000: 33) birkaç beyit daha eklenir:

ᶜışḳda yek-rūye kerek merd-i rāh
merhem ü dermān tilemes derd-ḫvāh
ne tanısun ᶜışḳnı her bü'l-heves
ᶜışḳnı ᶜāşıḳ bilür ve ᶜışḳ bes (213a-5)

Bu beyitte *Mahzenü'l-Esrâr*'da *tanır* olarak geçen kelime *bilür* olarak değiştirilse de kalan kısımlar olduğu gibi alınmıştır. Seyyid Ali Kâtib, Haydar Tilbe'nin (Goca, 2000: 54) adını zikretmeden şu beyitleri olduğu gibi alarak esere dâhil etmiştir:

ol ki ᶜalāyıḳnı ḳılıp-tur ṭalāḳ
aŋa taᶜalluḳ bile ne ittifāḳ (219b-7)
sīnede sevdā uruġın ekmegil[7]
himmet etegidin elig çekmegil (220a-9)

4. Sonuç

İmam Gazzâlî tarafından yazılan *Nasîhatü'l-Mülûk*, dönemin sultanlarına öğüt veren siyâsetnâmedir. Eserin Çağatayca çevirisini Taşkent'teki *El-Biruni El Yazmalar Enstitüsü*'nde

7 Goca'nın yayınında bu beyit yer almaz. Gözütok'un çalışmasında ise bu beyit *Nasîhatü'l-Mülûk*'teki gibidir. İlgili beyit bu çalışmadaki beyit ile karşılaştırılarak aralarında fark olmadığı tespit edilmiştir. (Gözütok, 2008: 76)

katalog taraması sırasında bizzat gördük. Özenli ciltlenmesi, altın renkli cetvellerin bulunması, güzel okunaklı nestalik yazısıyla yazılmış olması önemli kişiler için hazırlandığını göstermektedir. Mütercim Kâtib adıyla meşhur olan Belh doğumlu Seyyid Ali'dir. Bu eseri Şeybânî hükümdarlarından Temür Sultan için çevirmiştir.

Gazzâlî tarafından yazılıp Sultan Sencer'e sunulan *Nasîhatü'l-Mülûk'*ün, Osmanlı yöneticilerince okunduğunu, kullanıldığını Osmanlıcaya yapılan tercümelerin sayısı da göstermektedir. Bu çalışmada, *Nasîhatü'l-Mülûk*'ün sadece Osmanlı çevresinde veya Şeybânî Han sarayında değil, büyük ihtimalle Nevâyî ve çevresinde de bilinen, okunan bir eser olduğunu göstermeye çalıştık. Bu makalede mütercimin üslubu, konuyu ele alma şekline değinilmiştir.

Ali Şir Nevâyî, bazı eserlerinde İmam Gazzâlî hakkında bilgiler vermiştir. Nevâyî'nin, *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de *Nasîhatü'l-Mülûk*'ü İmam Gazzâlî'ye ait eser olarak zikretmesi, Nevâyî'nin bu eseri okumuş, eserden yararlanmış olduğunu kanıtlamaktadır. Fakat *Nasîhatü'l-Mülûk*'ü Çağataycaya çeviren Seyyid Ali Kâtib tercümesinin birçok yerinde Nevâyî'nin eserlerinden anlatılan konuyla ilgili beyitleri almış ancak şairin adını hiç zikretmemiştir.

Eser üzerine bugüne kadar yapılan ve görme fırsatı bulabildiğimiz çalışmalardan edindiğimiz bilgilere göre diğer çevirilere nazaran Çağatayca çeviri çok sayıda manzume içermesi yönüyle diğerlerinden ayrılır. Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'te mesnevi, kıta, rubai nazım türleri ve beyitlerle birlikte yakaşık 60 adet manzum parça bulunmaktadır. Mütercim Seyyid Ali Kâtib, Nevâyî'nin başta *Târîh-i Mülûk-i Acem* olmak üzere *Hayretü'l-Ebrâr, Garâyibü's-Sıgar* gibi eserlerinden parçalar almıştır. Manzum parçaların çoğunun *Târîh-i Mülûk-i Acem*'den alınmış olmasının sebebi, muhtemelen her iki eserin de *mülûk*'lerle ilgili olmasıdır. Bu esere başvurmasının diğer sebebi ise Acem padişahlarının anlatıldığı kısımların kurgusunun Nevâyî'deki kurgu ile büyük ölçüde örtüşmesi ve estetik olarak eserin saray zevkine hitap eden esere dönüştürme çabasındandır denilebilir. Seyyid Ali Kâtib, Nevâyî'nin güzel ve ünlü manzumeleriyle kitabına renk katmıştır. Mütercim, bu manzumeleri genellikle değiştirmeden almıştır.

Bunların dışında Haydar Tilbe'nin de manzumelerine yer veren Seyyid Ali Kâtib bu manzumelerden genellikle *himmet* konusunu işlerken yararlanmıştır. Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'te tek parça olarak alınan beyitler *Mahzenü'l-Esrâr*'da farklı sayfalarda yer almaktadır. Seyyid Ali Kâtib, mısra sıralamalarını ve bazı sözcüklerdeki düzeni değiştirmiştir.

Bu manzumeleri seçerken anlatılmak istenen konuyla doğrudan ilgisi bulunmasının en önemli kriter olduğu anlaşılıyor. En çok Nevâyî'nin eserlerine başvuran Seyyid Ali Kâtib'in tercüme sürecinden önce araştırma yaptığı, Nevâyî'nin çeşitli eserlerinden konuya en uygun parçaları seçmek için titiz davrandığı sonucunu çıkarabiliriz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.
Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Abik, Ayşehan Deniz. *ᶜAlī Şīr Nevāyī'nin Risāleleri Tārīḫ-i Enbiyā ve Ḥükemā Tārīḫ-i Mülūk-i ᶜAcem Münşe'āt, Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.

Avcı, Casim. *'Nasîhatü'l-Mülûk'*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt XXXII. 2006.

Bagley, Frank Ronald Charles*. Ghazālī's Book of Counsel for Kings (Naṣīḥat Al-Mulūk)*. Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra, 1964.

Bosworth, C.E, *'Nasīhat al-Mulūk'*, EI VII, 984-987, Leiden 1993.

Crone, Patricia. '*Did Al-Ghazâlî Write A Mirror For Princes? On the Authorship of Naṣīḥat al mulūk'*, Jerusalem Studies in Arabic in Islam, Volume 10, 167-191 ss. 1987.

Çağrıcı, Mustafa. *Gazzâlî.* DİB Yayınları, İstanbul, 2017.

De Slane, Baron Mac Guckin. *Ibn Khallikān's Wafāyāt al-A'yān, Bibliographical Dictionary*, çev., II. Cilt. s.561, 1842.

Eckmann, János. *Chagatay Manual*, Bloomington, 1966.

Eraslan, Kemal. *Nesāyimü'l-Maḥabbe Min Şemāyimi'l-Fütüvve (I Metin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Goca, A. A. *Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l-Esrâr Mesnevisi (Önsöz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin*), İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000.

Gözütok, Avni. *Haydar Tilbe*, *Mahzenü'l-Esrar (Gramer-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*), Fenomen Yayınları, Erzurum 2008.

Hümâî, Celâleddin. *Naşîḥatü'l-mülûk* Tahran Meclis Yayınları, 1937.

Kaçalin, Mustafa S., (haz.) *NİYĀZĪ, Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, El-Luġātu'n-Nevā'iyye ve'l-İstişhādātu'l-Çaġātā'iyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Karaörs, Metin *ᶜĀlī-Şīr Nevāyī Nevādirü'ş-Şebāb*, Türk Dil Kurumu Yayınları s. 696 Ankara, 2016.

Kılıç, Filiz, Bülbül, Tuncay (haz.) *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk Fî Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk. Âşık Çelebi.* Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul, 2017.

Kut, Günay. *ᶜĀlī-Şīr Nevāyī Ġarā'ibü'ṣ-Ṣıġar İnceleme-Karşılaştırmalı Metin.* Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2003.

Levend, Âgâh Sırrı. "Siyâsetnâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1962, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 167-194 ss., Ankara 1963.

Mamatkulova, Mamura. *Çağatayca Nasîhatü'l-Mülûk Tercümesi (Metin-İnceleme-Sözlük/Dizin)*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2022.

Mamatkulova, Mamura, Ölmez, Zühal. "*Naṣīḥatü'l-Mülūk*'ün Çağatayca Çevirisi Üzerine*"*, *Orhon'dan Lena Kıyılarına Türkçe. Geçmişten Günümüze Uluslararası Türk Dili Öğrenci Çalıştayı, 2021, Mart 22*, *Bildiriler*, İstanbul. Kesit, 2021.

Meier, Fritz. "Al-Ğazzâlī, Abû Hâmid Muhammad: Nasîhatu'l-mulûk and Ğalāl'i Humā'ī". *Zeitschrift der Deutschen Morgen ländischen Gesellschaft*, Volume 93 (n.F. 18), 3/4, p. 395-408, 1939.

Navaiy, Alişer. *Mükammal Asarlar Toplami Yigirma Tomlik On Altinçi Tom*, Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi "Fen" Yayınları, Taşkent, 2000.

Orinbayev, A, Yepifanova. L. M, *Özbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Şarq Qolyazmaları Toplami,* VII. cilt, s. 319-320, 1964.

Ölmez, Zühal: "Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 5. Cilt 5, Sayı: 9, s. 173-219, İstanbul 2007.

Ölmez, Zühal, *Ebulgazi Bahadır Han-Şecere-yi Terākime*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Tek, Abdurezzak (çev*). İmam Gazzâli, Hakikat Arayışı el-Munkız Mine'd-Delâl*, Emin Yayınları, Bursa, 2017.

Türk, Vahit, Doğan, Şaban. *Ali Şir Nevâyî Hayretü'l-Ebrâr*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015.

Türk, Vahit. *Ali Şir Nevâyî Münacât Çihil Hadis (Kırk Hadis) Nazmü'l Cevâhir Kitab-ı Sırâcü'l-Müslimîn*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2017.

Ülken, Hilmi Ziya. "Gazali'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX. Cilt, s. 59-69, 1961.

Watt, Montgomery, *Muslim Intelectual. A Study of al-Ghazālī*. Edinburgh Üniversitesi Yayınları, 1963.

Watt, Montgomery (çev. Hanifi Özcan), *Müslüman Aydın – Gazâlî Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Khismatullin, A.A, *Nazidatel'nıye Soçineniya Al-Gazali. I. Nasihat al-Muluk*. Uçenıye Zapiski Kazanskogo Universiteta. 2013.

Yazar, Sadık. "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesine Tercüme Edilen Eserleri*", Dîvan Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, 16. cilt, 31. Sayı, s. 67-156, 2011.

Yılmaz, Mehmet. *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)*, Kesit Yayınevi, İstanbul, 2013